

УДК 783.1

Олена Мацелюх

Ян Слівінський і його фабрика органів у Львові

Висвітлено життєвий шлях і професійні здобутки львівського майстра-органобудівника Яна Слівінського на тлі загальної картини суспільного й культурного розвитку Львова у XIX ст. Характеризуються технічні новації, запроваджені в органобудівництво цим майстром. Особливо звернено увагу на актуальність відродження інтересу до львівського органного мистецтва, а також на потребу розширення інформаційної бази стосовно персональних здобутків найяскравіших його представників.

Ключові слова: органобудівництво у Львові, Ян Слівінський, Арістід Кавайє-Коль, Латинський кафедральний костел у Львові

Olena Matseliukh

Jan Slivinsky and his Organ Factory in Lviv

The life and professional achievements of the Lviv craftsman and organ builder Jan *Slivinsky* against the background of the general picture of social and cultural development of Lviv in the 19th century are revealed. A number of technical innovations introduced in the organ building craft by the Lviv organ builder are presented. A special attention is paid to the necessity of reviving the interest in organ art in Lviv and to the need of expanding the information database about the personal achievements of the most prominent representatives of organ art throughout its more than six centuries history.

Keywords: organ building in Lviv, Jan Slivinsky, Aristide Cavaillé-Coll, Latin Cathedral in Lviv

У середині XIX ст. органне мистецтво в Європі отримало новий стимул для розвитку. Французький винахідник, органобудівник Арістід Кавайє-Коль (Aristide Cavaillé-Coll, 1811–1899) створив новий тип трубного духового органа, який завдяки своїм потужним виразовим і технічним можливостям, широкому діапазону та тембральному багатству був означений як «симфонічний». Цей романтичний інструмент і справді склав достойну конкуренцію цілому симфонічному оркестру.

Від середини XIX ст. розпочинається бурхливий розвиток органного мистецтва не лише у Франції, а й у Львові. У місті одночасно активно трудиться понад десяток майстрів, котрі забезпечують новими органами не тільки храми Львова та Галичини, а й деякі святині, розташовані за межами Австро-Угорської імперії.

Одним із найвидатніших львівських органобудівників був народжений у містечку Пістинь біля Коломиї русин Ян Слівінський (1844–1903),

Іл. 1–2. Портрети Яна Слівінського

який у молоді роки працював на фабриках А. Кавайє-Коля в Парижі та в південній Франції. Постаць цього органного майстра в історії культури Львова заслуговує на таке саме особливе місце, як і видатний скульптор епохи Відродження Іван Пінзель. Адже ще донедавна зовсім невідомий нам львівський скульптор-різьбяр Іван Георгій Пінзель сьогодні у світі ренесансної скульптури вважається другим за силою виразу після Мікеланджело. Особа ж Яна Слівінського, про котрого знають лише дуже вузького плану спеціалісти, має для Львова не менше значення, ніж знаменитий французький органобудівник Арістід Кавайє-Коль (іл. 1–2).

Дуже скупі відомості з біографії Я. Слівінського – це ще один фактор, що дозволяє провести паралель між цим надзвичайно плідним майстром та Іваном Пінзелем. Навіть побіжний погляд на діяльність фанатично закоханого в орган майстра вражає кількістю його фахових досягнень. За 30 років своєї праці Я. Слівінський створив понад півтори сотні шедеврів [5], а деякі дослідники взагалі вважають, що загалом їх було 200, що майже на третину чисельно перевищує доробок усього життя самого А. Кавайє-Коля.

Той факт, що найпрезентабельніші львівські органи були виготовлені та встановлені наприкінці XIX – на початку XX ст. саме Я. Слівінським, нині фактично забутий. Хоча йдеться передовсім про органи у Латинському кафедральному костелі та у Львівській опері до Другої світової війни. Орган в театрі монтовано відразу після відкриття нової опери. Місце для цього музичного інструмента в інтер'єрі театру було заплановане архітектором на третьому балконі ще від самого початку будівництва. Серед знакових для міста були також і ті органи, які спеціально замовили Я. Слівінському Львівська консерваторія та Філармонія. Останній виявився найбільшим (на 32 голоси) зі всіх встановлених фірмою.

Польські дослідники, зокрема Мацей Бабніс, наполегливо твердять про шляхетне польське походження майстра. Проте ця теза ставиться під сумнів певними історичними фактами [5]. Дуже дивно, наприклад, що сам майстер протягом усього свого життя так і не зміг остаточно визначитися з коректним написанням власного прізвища (він іменував себе в різний спосіб: Сьлівінські, Слівінський і Слівінський). Інший контраргумент полягає в тому, що походив Я. Слівінський із південно-східної окраїни Галичини, зі славного своїми народними традиціями містечка Пістинь, що на Покутті.

Річ у тому, що за переписом населення середини XIX ст. на всьому Покутті в той період тільки 13 % від кількості місцевого люду становили поляки, які найчастіше оселялися в більших містах – таких як Коломия, Косів, Жаб'є, Яворів або у великих і багатих селах – Космач, Шешори, Прокурава чи Брустори, де переважно займали адміністративні посади. Натомість тогочасна Пістинь була лише малим містечком. Із того ж перепису дізнаємося, що основну масу населення Гуцульсько-Покутського краю складали русини та євреї [10]. Напрошується висновок: оскільки Ян Слівінський, на відміну від угорського майстра Йозефа Ангстера (1834–1918), не збудував жодного органу для синагоги [15], то він був русином.

Згідно з короткими біографічними даними, які подає Й. Пацан, Я. Слівінський був учасником Січневого повстання 1863 р. у Варшаві [6]. Яким чином 19-річний юнак із Пістиня потрапив у революційний вир, та ще й в сусідню державу (нагадаємо, що Варшава тоді була у складі Російської імперії, а Пістинь – Австро-Угорщини), незрозуміло. Правдоподібно,

що репресії щодо винуватців антиросійського бунту змусили молодого чоловіка тікати із Варшави. Спочатку Слівінський опинився у Відні, а потім переїхав до Франції. На батьківщину він повернувся тільки через 13 років. Про цей період закордонних мандрів докладних відомостей поки що також не знайдено. Однак із тих рекламних оголошень, котрі згодом публікував Я. Слівінський для продажу своїх органів, можна укласти таку загальну картину.

Уже з дитинства до сфери зацікавлень майбутнього майстра належало органобудівництво. Пізніше у своєму «Каталозі» на с. 11 він напише: «Моя любов і захоплення органом виникли в наймолодшому віці. З юних років я старався отримати максимальну інформацію про будову та функціонування органа. Я постійно відчував потребу здобувати знання в цій професії». В іншому місці того ж «Каталогу» автор ніби ненароком згадує про свої столярські студії [5] (до речі, саме як фахівці з деревообробки розпочинали свій професійну кар'єру також інші органобудівники – Й. Ангстер та Л. Бльомберг).

Такий шлях до виготовлення органів для початківця був цілком природним. На будь-якій фабриці, що виробляє музичні інструменти (чи то гітари, бандури, цимбали, чи піаніно), умілі столярі завжди високо цінувалися своїми професійними навичками. Після здобуття початкової освіти в котромусь із міст на батьківщині (ймовірно, що це був Львів) Ян вирушив за кордон, що для нього означало виїзд з Галичини. Із документів, у яких зафіксовано склад учасників Крайових виставок органів, можемо дійти висновку, що галичани, котрі трудилися за межами своєї батьківщини (здебільшого у Франції або ж у столиці імперії – Відні), на рівних правах із місцевими майстрами-органобудівниками брали участь у виставковому процесі.

Достовірної інформації про те, де продовжив своє навчання Слівінський – чи у Відні, чи відразу у Франції, немає. Але є ціла низка непрямих доказів, що він упродовж декількох років був працівником на фірмі Арістіда Кавайе-Коля, одночасно здобуваючи фахові знання й переймаючи найпередовіші досягнення в різних ділянках органобудівництва в центральному Паризькому відділенні цієї фірми. У 1872–1876 рр. Слівінський працював е комуні «Ле-Віган» (Le Vigan), що в департаменті Гард на півдні Франції? де самостійно збудував 12-регістровий орган для

костелу св. Петра. Набутий досвід навіть дозволив йому через кілька років стати керівником одного із відділень фірми Кавайє-Коля поза Парижем, у південнофранцузькому місті Нім (Nîmes) (цю філію перед Слівінським очолював брат Арістіда – Вінсент Кавайє-Коль, котрий після одруження полишив свій пост).

Однак за півтора року кероване Я. Слівінським відділення продало лише два органи. Мабуть, саме такий невтішний результат бізнесових зусиль, а також амбіції й певність того, що здобув від видатного майстра-винахідника достатньо знань, спонукали молодого органобудівника до повернення в Галичину. У Львові він зразу ж розпочав власну справу, з чого висновуємо, що його робота на французькій фірмі була добре оплачуваною.

Чи був Слівінський дипломованим фахівцем, джерела не повідомляють. Знаємо, проте, що незабаром після відкриття власної фірми він узяв до себе на роботу Броніслава Маркевича, на той час уже добре відомого у Львові органного майстра. У згаданому «Каталозі» на с. 12 читаємо: «Для заспокоєння власної цікавості я поїхав до Англії та Німеччини, щоб порівняти власні професійні знання з тими запатентованими винаходами, які впроваджують у виробництво на найкращих фірмах цих країн». Порівнювати ж власні професійні вміння з чужими може тільки висококваліфікований спеціаліст.

Якщо до цього додати інформацію Е. Кубалі про знаного львівського цеховика Томаша Фалля, який усього навчився в Слівінського, то стане очевидно, що вже на початку власної підприємницької діяльності у Львові Ян Слівінський був органобудівником рівня найвищих європейських стандартів [13]. Та, зрештою, й первісна (у жовтні 1876 р.) локалізація органного підприємства у «Будинку графа Скарбка» також свідчить про достойний старт.

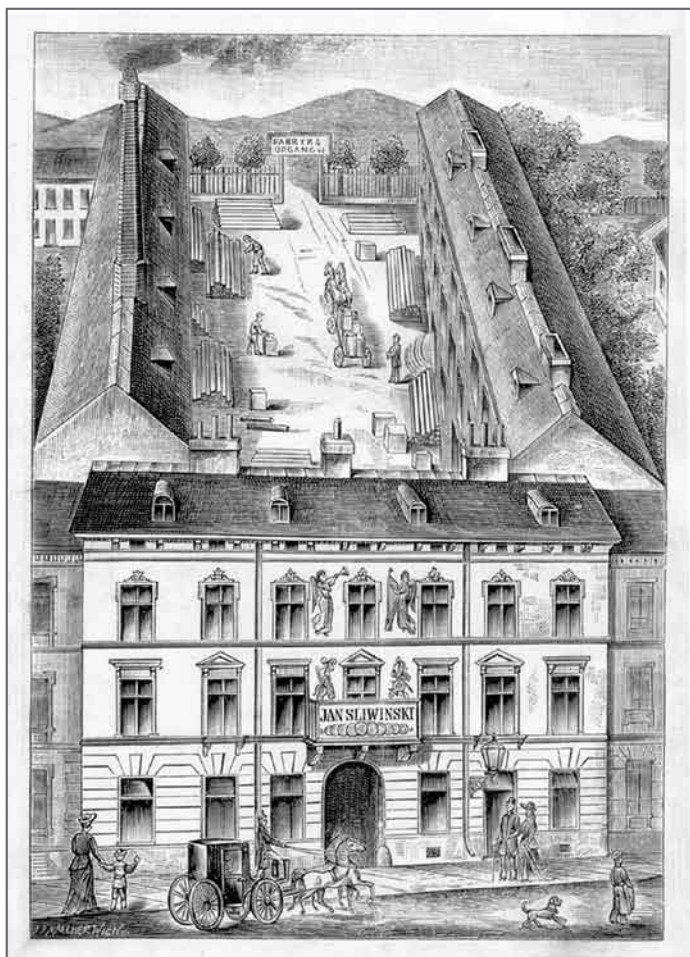
Оскільки відсутні згадки про партнерів, то цілком вірогідно, що свою фірму Я. Слівінський відкрив одноособово. Правда, майже відразу він переїхав на вул. Коперника, 9 (ця адреса в його документах фігурує протягом десятиліття). Водночас у документації фірми вказуються ще дві адреси, за якими, напевно, функціонували окремі відділення. Це вул. Слюсарська, 3 та вул. Хоронщизни, 1 (тепер – П. Чайковського). У 1887 р. підприємство з будівництва органів переміщається на вул. Хоронщизни, 9.

З перших кроків фірма Яна Слівінського здобула величезний авторитет у Львові та в усій Галичині. Одними із перших споруджених майстром для міста були органи костелів Марії Сніжної та св. Казимира під Високим Замком. Згідно з прайс-листами, 4-регістрові органи продавалися за 650 зл., а великі – до 30-ти регістрів тримануальні – за 12 тис. зл. Кожен з них творився за індивідуальним проектом. Перед його розробкою вивчалася акустика костелу, в якому планувалося встановити цей музичний інструмент. Дуже відповідальним замовленням для цієї фабрики стала докорінна перебудова органа в гарнізонному храмі свв. апостолів Петра і Павла в центрі Львова, що перебував під опікою оо. єзуїтів. Роботи завершилися повним тріумфом. Чи в той період ще функціонувало аналогічне підприємство Романа Духенського – невідомо, але фірми Ромуальда Бохенського та Антонія Клемента, що діяли одночасно з фабрикою Яна Слівінського, ніколи у своїй діяльності не досягли подібного розмаху [6].

Орієнтовно в 1888 р. Я. Слівінський для потреб підприємства викупив будівлю на вул. Коперника, 16. Перебудував для Слівінського цю кам'яницю один із найкращих українських архітекторів Львова Іван Левінський (1851–1919). Фасад будинку барельєфами жінок-музикантів оздобив, найімовірніше, львівський художник-пластик М. Герасимович. Кам'яниця на вул. Коперника, 16 мала величезне подвір'я, що, вочевидь, дозволяло майстрові зберігати в себе на фірмі велику кількість необхідних для виготовлення органів матеріалів та різноманітних пристроїв, заготовки з різних порід дерев, запасні частини тощо. Виробничі площі фабрики розташовувалися вглибині будинку, а фасад був адміністративним і житловим приміщенням (*іл. 3*).

Невдовзі після устаткування фабрики за новою адресою Слівінський отримав замовлення з Луцька, де 1890 р. встановив у величому бароковому костелі свв. Петра і Павла 20-регістровий двомануальний, з педальною клавіатурою орган.

Від 1892 р. і до самої смерті майстра його фірма діяла за новою адресою. Тут було виготовлено всі шедеври органного будівництва Я. Слівінського, які знайшли своє сакральне й артистично-концертне життя по всій Європі: від Лейпцига до Тбілісі, від Кишенева до Вільнюса. Але, звичайно ж, більшість замовлень до фабрики надходила від різних галицьких парафій. У 1900 р. для костелу Непорочного Зачаття у Ста-

Іл. 3. Фабрика Яна Слівінського у Львові на вул. Коперника, 16

ніславові (тепер – Івано-Франківськ) було встановлено 24-регістровий двомануальний, з педальною клавіатурою інструмент.

Серед збудованих Я. Слівінським для Східної Галичини 74 органів до сьогодні збереглося й надалі перебувають у діючому стані лише два: в Латинському катедральному костелі у Львові та в парафіяльному костелі міста Самбора. У Західній Галичині (зокрема у Кракові, Тарнові, Ряшові та Замості), де Я. Слівінським було зро-

блено приблизно таку саму кількість інструментів, вони збереглися значно краще.

Навчання і робота Яна Слівінського на фірмі в Арістіда Кавайє-Коля, звісно, відклала глибокий слід у його трактуванні органобудівництва. Отриманий у Франції досвід згодом, у роки самостійної діяльності на власній фірмі та пошуків оригінальних професійних рішень став для галицького майстра відправним пунктом у вирішенні тих проблем і викликів нового часу, які із собою принесла в естетику звукоутворення на органі романтична доба.

Метою А. Кавайє-Коля було створення нового типу органу з піднесено-романтичним звучанням. Цієї симфонізації майстер досягав шляхом додавання регістрів, завдяки чому й виникало монолітне органне звучання на зразок оркестрового.

Варто детальніше розглянути найпоказовіші новації винахідника Арістіда Кавайє-Коля – для того, щоб зрозуміти, що ж такого особливого й неповторного привніс французький майстер в органобудівництво і чим так різюче від попередніх шедеврів, зокрема німецьких майстрів, відрізнялися його інструменти.

Для прикладу: регістр «флейта» (Flute) в органах Кавайє-Коля характеризувався активним звучанням і не був ні надто тихим, ні млявим. Натомість принципал (Principal) мав м'якше, ніж зазвичай, звучання. У своїй основі тембри принципала та флейти відрізнялися, але разом творили одне ціле. Вирівнюючи силу звуку різних регістрів, Кавайє-Коль досягав монолітності. Саме цей підхід застосовував у власних конструкціях і Слівінський, експериментуючи зі звуковими якостями різних труб.

Інший приклад: тромпета (Trompette) в німецьких органах є досить різка і для кантилені зовсім не виправдана, бо нагадуватиме постріл чи удар. А от у Кавайє-Коля вона настільки м'яка, що Сезарові Франку при зверненні до цього тембру й на думку не спадало, що тим самим міг бути підкреслений агресивний характер звучання.

Окрема секція й навіть окремі віндляди, на яких язики й мікстури розміщувалися разом, – це та особливість, яка відрізняє французькі органи від німецьких. Це явище має назву м'яких мікстур. Ба більше, Кавайє-Коль унікав надто дзвінких регістрів – таких яскравих мікстур, як шарф (Sharf), акута (Akuta) або цимбель (Zymbel). Ми не знайдемо в регіструванні надрукованих творів для органа фран-

цузьких композиторів жодної пропозиції, котра вимагає включення гострої мікстури (Mixture).

Мікстури в Кавайє-Коля містилися в тій частині органа, де й язики. А ось гобой (Oboe) майстер розташовував на віндлярді поруч із лабіальними трубами, а не язиками. Тому гобой тут надзвичайно ніжний. Він дуже добре поєднується з лабіальними регістрами, а м'яка й лагідна мікстура – з язиками. Власне й самі язики завдяки мікстурі ставали світлішими.

Позначення в нотах французьких композиторів «anch regare» («язики приготувати») означає, що на тій віндлярді, де розміщуються язики, необхідно підготувати відповідну комбінацію, а потім натисканням педалі приєднати язикову віндлярду до віндлярди лабіальної. Таким чином докорінно змінюється звучання органа, навіть якщо було задано досить потужну батарею звучань. Додаванням і відніманням регістрів на лабіальній віндлярді в інструментах Кавайє-Коля органіст більше змінює силу звуку, ніж характер звучання.

Важливою рисою роботи Арістіда Кавайє-Коля був експеримент. Цю схильність до винахідництва в учителя Ян Слівінський перейняв найбільше. Експериментуючи, Кавайє-Коль винайшов новий регістр – лабіальний кларон (Clarion). Хоча сам кларон мав язичкове звучання, однак ніякого язичка там немає. Труба мала лабію, а її корпус був гофрований. Це давало змогу органобудівникові збільшувати потужність коливань у самій трубі й цим змінювати тип її звучання. Таким чином зростала кількість обертонів у регістрі «кларон» і 4-футовий язичок міг конкурувати з трубами, що були язичковими за своєю конструкцією. Це одна із причин, чому на французьких романтичних органах так важко грати барокову музику. Адже це абсолютно різні органи – кожен із них має власну тембральну палітру звучань.

Важливим результатом експериментів Кавайє-Коля стало виготовлення дволабіальних труб. Це трубка із прорізами з двох боків, тобто двома лабіями. Вона дає більш насичений звук. Саме насичений, а не сильніший, оскільки тут два потоки повітря перемішуються між собою. Найпридатнішою така дволабіальна конструкція була для флейт, бо за кількістю обертонів вони найбідніші, тож потребують тембрального збагачення. Дві лабії також трапляються в мікстурах. Прикладом розміщення таких труб є орган Я. Слівінського в костелі Різдва Пресв. Богородиці в Стрию. Ще один із діючих органів майстра сьогодні стоїть у ренесансному парафіяльному костелі

Матері Божої і Щастя св. Йоана Хрестителя (цей храм зводився з 1530 по 1568 рр.), але цей двомануальний інструмент повністю занедбаний.

У 1890-х рр. органобудівник поряд із продукуванням органів зайнявся також продажем фортепіано. Планував він у цей час розпочати ще й власне виробництво піаніно. Здійсненню цього задуму завадив нещасний випадок, який стався зі Слівінським у 1903 р. Налаштовуючи орган, він упав із риштувань і сильно побився. Здоров'я до майстра так і не повернулося. Він помер у страшних муках. Похований на Личаківському цвинтарі (поле 51) у Львові.

Ян Слівінський мав трьох доньок, які жодного зацікавлення до будівництва органів не виявляли. Його справу продовжили численні учні. А. Пахолек у своїй книзі «Органи Мечислава Янішевського» зазначає: «Для Янішевського Слівінський був надзвичайним авторитетом. Його організаторський хист гідний подиву. Підтвердженням цього є незліченна кількість оголошень, в яких Янішевський щоразу підкреслював, що всіма своїми знаннями він завдячує своєму вчителеві Янові Слівінському» [16, с. 45].

Найкращими працівниками на фабриці Слівінського були органобудівники, котрі після смерті вчителя розпочали власну кар'єру, заснувавши власні фірми у Львові: Томаш Фалль (1860–1922) і Рудольф Гаазе (~1871–1933). Навчався в цього видатного галицького майстра і Францішек Зух, який згодом реалізовував свої здібності на фабриці Янішевського. На підприємстві Слівінського був прийнятий чіткий розподіл робочих обов'язків.

Серед тих, хто спеціалізувався на виготовленні труб, найбільш знаними стали Швентіковський і Вінярський. Останній ставив свої підписи на майстерно виготовлених ним трубах різних розмірів. Його вироби поширилися цілою Європою, а, наприклад, органи Лейпцига майже повністю оснащені трубами його виробництва.

Найвідомішими фахівцями з монтажу органів були Броніслав Маркевич і Кароль Нагірний, а також Станіслав Гардинський та Ян Борусевич. Антоній Бар, натомість, був спеціалістом із виготовлення віндлєд.

Високою якістю органи фірми Яна Слівінського відзначалися з кількох причин. Перш за все вони робилися з добірних сортів дерева, що добре висушувалося природним шляхом. Увесь повітряний механізм був простим і надійним, а кожен регістр отримував достатню кількість

повітря. Для своїх великих органів майстер використовував пневматичну машину системи Баркера, яка дозволяла не лише легко поєднувати між собою мануали та голоси (адже це були органи з чудовою копуляцією!), але й досконало інтонувати кожен голос.

У «Каталозі» виробів своєї фабрики Слівінський писав: «Математичний вимір кожної пищавки (органної лабіальної трубки) доведено до такої досконалості, що можна відразу отримати бажаний тон. Це моя таємниця, яка була здобута мною за роки тривалих студій».

Найважливішою характеристикою органів Я. Слівінського є м'якість звучання, котру він перейняв від А. Кавайє-Коля. Саме тому, зокрема, катедральний орган у Львові має дуже приємне й ніжне звучання регістрів і м'яку мікстуру. Її додаванням, навіть при повному звучанні органа, не створюється різке забарвлення. У своїй праці Слівінський постійно керувався вимогами замовників. А духовні отці просили, щоб орган звучав солідно, але не різко, щоб на ньому добре було акомпанувати хорів та співу вірян.

На інструментах Я. Слівінського не кожен зі складних органних творів вдається інтерпретувати з однаковим успіхом. Скажімо, давня французька чи іспанська музика, а тим паче німецька, потребує цілком іншої тембральної палітри. З іншого боку, його інструменти – переважно скромні за своїми розмірами і мають механічну трактуру. Загалом органи Слівінського – це справді видатне явище в історії вітчизняного органобудівництва, а сам майстер – талановитий і надзвичайно сумлінний. Його вироби відзначалися небувалою, як на ті часи, м'якістю звучання. Найбільший з тих, що збереглися у робочому стані до наших днів, – це орган Львівської катедрі. Рівнозначний йому за розмірами був орган костелу оо. єзуїтів у Львові. Проте нині про відновлення цього раритетного інструмента доводиться хіба що мріяти – як, зрештою, і про реставрацію фрагментів тих чудових творінь львівських майстрів, які звучали в довоєнний період у понад півсотні львівських храмів.

Тим більшої ваги набуває діючий і в доглянутому стані збережений орган Яна Слівінського, що зачаровує своїм звучанням і парафіян на месі, і слухачів концертів органної музики. У рамках фестивальных програм такі концерти останнім часом періодично відбуваються в Латинському катедральному костелі, що на площі Ринок у Львові. Згідно з документами 600-літньої давності, які відклалися в архівах цього

храму, тут, у Архикатедральній базиліці Успіння Пресв. Діви Марії, з 1405 р. грав на інструменті перший із відомих нам львівський органіст Петро Енгельбрехт. Тому 1405 рік можна вважати початком розвитку органного мистецтва у Львові. Орган Яна Слівінського в Катедрі – це жива історія Львова, яка й сьогодні повноголосо звучить, нагадуючи про свого творця.

1. Каліберда С. Органи Львова і Галичини: історія та сучасність / С. Каліберда. — Львів : Апріорі, 2014. — 448 с.
2. Кияновська Л. Еволюція галицької музичної культури XIX – XX ст. / Л. Кияновська. — Тернопіль : Астон, 2000. — 339 с.
3. Котюк Б. Органи у Львові та Україні / Б. Котюк // Українська музика : наук. часоп. — Львів, 2015. — Ч. 4 (18). — С. 115–119.
4. Шибальський Ю. Диспозиція органів львівських і деяких провінційних : каталог / Юрій Шибальський. — Львів, 1955.
5. Babnis M. Kultura organowa Galicji / Babnis Maciej. — Słupsk : Akademia Pomorska, 2012. — 674 s.
6. Błaszczyk L. Życie muzyczne Lwowa w XIX wieku / L. Błaszczyk // Przegląd Wschodni. — Warszawa, 1991. — 197 s.
7. Chwałek J. Budowa organów / J. Chwałek. — Warszawa, 1971. — 253 s.
8. Drobner M. Instrumentoznawstwo i akustyka / M. Drobner. — Kraków, 1968. — S. 185–199.
9. Gołos J. Organoznawstwo historyczne / Gołos Jerzy. — Warszawa, 2004. — 462 s.
10. Hozzowski S. Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772 – 1914 / Stanisław Hozzowski. — Lwów, 1935. — 120 s.
11. Klinda F. Orgelregistrierung. Klanggestaltung der Orgelmusik / Ferdinand Klinda. — Breitkopf & Härtel, Wiesbaden, 1987. — 428 s.
12. Klinda F. Organ w kultúre dvoch tisícročí / Ferdinand Klinda. — Bratislava, 2000. — 180 s.
13. Kubala E. Organmistrz Tomasz Fall. Życie i twórczość / E. Kubala. — Kraków, 1984. — 128 s.
14. Mazepa L. Kultura muzyczna Lwowa w czasach zaboru / L. Mazepa // Galicja i jej dziedzictwo. — Rzeszow, 1995. — T. 4.
15. Mizgalski Ks. G. Podręczna encyclopedia muzyki kościelnej / Ks. G. Mizgalski. — Poznań-Warszawa-Lublin, 1959. — 459 s.
16. Pacholek A. Organy Mieczysława Janishewskiego z 1906 roku w kościele parafialnym p.w. Św. Michała Archanioła w Płazowie. Studium historyczno-instrumentoznawcze / A. Pacholek. — Lublin, 2001. — 140 s.